

БАДИЙ МАҲОРАТ ЖОЗИБАСИГА ДОИР

Қурдош Қахрамонов,
филология фанлари доктори

Истиқлол даврига келиб ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги ҳар томонлама такомиллашди. Бу даврда адабиётшунослик шўро даврига хос бўлган бирхилликдан, ҳоким мафкура ғояларига қарамликдан қутилиб, бадий асарни баҳолашда ҳурфикрликка юз бурди. Адабий жараён тенденцияларига, бадий асарга турли ракурслардан ёндашила бошланди. Таҳлилларда ижодкор шахсига, ижод психологиясига эътибор кучайди. Буни жаҳид адабиёти намояндалари ижодига оид, шўро даври ёхуд мустақиллик даври адабиётига оид тадқиқотларда ҳам кўришимиз мумкин.

Шу жиҳатдан таниқли адабиётшунос олим Нўъмон Раҳимжоновнинг истиқлол йилларида амалга оширган илмий изланишлари эътиборга молик. Муаллифнинг бу даврда чоп этилган “Мустақиллик даври адабиёти”, “Бадий асар биографияси” каби китобларида Иззат Султон, А.Орипов, Рауф Парфи каби бир қатор ижодкорлар ижодига бағишланган кузатишлари характерлидир.

Албатта, сўнгги давр ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигига назар ташласак, ижодкор ҳаёти ва ижоди, муайян бадий асарларнинг яратилиш тарихи ёки тақдирига оид кузатишлар тадқиқида биографик методдан самарали фойдаланилаётганига гувоҳ бўламиз. Н.Раҳимжонов “Бадий асар биографияси” номли китобда турли тарихий даврларга оид ижодий жараёнларни яхлит бир ҳодиса сифатида ўрганишга киришаркан, нафақат атоқли адиб И.Султон ижоди, умуман, XX аср ўзбек адабиётида акс этган образли тафаккур типлари, уларнинг эволюцияси, турғунлик ҳолатлари тадқиқотчилар эътиборидан четда қолганини тўғри таъкидлайди. «Ваҳоланки, адабий матн яхлит бадий бутунлик, шу билан баробар, асарнинг юзага келиш тарихини кўз-кўз этувчи гўзаллик ҳодисаси ҳамдир. Унга тор ва биқик бир нарса сифатида, санъаткор деб аталмиш инжиқ кимсанинг хархашалари тариқасида қарамаслик лозим. У ижодкор туйғулари ва дунёқарашнинг маълум шаклга кирган кўринишидир»¹.

Китобда адиб ва олим Иззат Султоннинг адабий-эстетик қарашларига таянган ҳолда унинг шахсияти, асарларининг яратилиши тарихи воситасида муҳит ва давр муаммолари ёритилади. Олим бадий асар психологияси таҳлилига киришганда ёзувчининг ана шу асарни ёзиш жараёнидаги дунёқарашини асос қилиб олиб, образли тафаккур маданиятини ойдинлаштиришга ҳаракат қилади. Қўлланманинг «Ижодкор шахси» деб

¹ Раҳимжонов Н. Бадий асар биографияси.-Т.: Фан, 2008. –Б.10

номланган боби беихтиёр Сент-Бёв услубини ёдга солади. Н.Раҳимжонов драматургнинг онги шаклланган жараёнларни - болалик даврини унинг ўз тилидан айтган хотиралар воситасида «тиклайди». Ёзувчининг таржимаи ҳолига доир тафсилотлар унинг ижодига, конкрет асарларининг яратилишига замин ҳозирлаганини тадқиқотчи кўплаб воқеалар ва улардан келинган хулосалар орқали далиллаб кўрсатади.

Тадқиқотнинг услуби, мундарижаси ўзига хослигига қарамай, маданий-тарихий метод асосида Иззат Султон шахси, ижодий принциплари у яшаб ижод этган давр муҳити, шарт-шароити «Алишер Навоий», «Имон», «Донишманднинг ёшлиги», «Кўрмайин босдим тиканни», «Қақнус», «Ойдин кеча асрлигида», «Янги одамлар» сингари асарларининг бадиий ғоя тарзида туғилиши жараёнлари билан боғлиқ равишда батафсил ёритилади. Адибнинг «тотли ва эзгин хотиралари» (73-бет), тадқиқот муаллифининг кўплаб саволлари, ёзувчи билан мулоқотлари, кузатишлари бутун бир маданий-тарихий жараённинг Иззат Султон шахси ва фаолияти билан боғлиқ саҳифаларига ойдинлик киритади. Энг муҳими, Н.Раҳимжонов адиб асарлари яратилган, чоп этилган, сахналаштирилган даврдаёқ тарихий шахслар ҳаёти талқини билан боғлиқ масалаларга бугунги кун талабларидан келиб чиқиб ёндашади ва уларга қониқарли жавоблар беради. Хусусан, «Алишер Навоий» драмасининг яратилиш тарихи ҳақида сўз юритганда асар муаллифининг иқдорларини баён этади. Бу баённомалардан Н.Раҳимжоновнинг келган хулосаси шундай: «Аслида, ўзбек адабиётини яхлит ва бус-бутун жараён сифатида ўрганишга, эстетик ўзлаштиришга интилаётган эканмиз, унга башарий қадриятлар нуқтаи назаридан ва жаҳон контекстидан ёндашишга ҳаракат қилаётган эканмиз, бир неча минг йиллик адабиётимиз намуналарини «дунёвий» ёки «диний» адабиёт тарзида бўлак-бўлақларга ажратиб қараш ўрганиш бир ёкламаликдир. Ундан шўро мафкурасининг социалистик реализм ижодий методининг синфийлик принципи ҳиди келади»².

Тадқиқотда маданий-тарихий метод етакчилик қилса-да, унда бадиий асарга ёхуд муайян ижодкор ҳаёти ва фаолияти таҳлилига системали ёндашганда қўлланиладиган биографик метод, комплекс ўрганиш, қиёсий-тарихий, социологик методлар, психологик ёндашув усулларидан ҳам ўз ўрни ва меъёрида фойдаланилган. Бу тариқа системали ёндашув масаланинг турлитуман қирраларини асосли ёритишга омил бўлган. Назаримизда, маданий-тарихий метод адабиётимиз тарихининг, атоқли ижодкор шахси ва ижодининг теран ва кўламли таҳлил ва ютуқларига кенг йўл очади ва замонавий ўзбек танқидчилигининг етакчи методларидан бири сифатида методологиядан муқим

² Раҳимжонов Н. Бадиий асар биографияси.-Т.: Фан, 2008. –Б. 92.

ўрин эгаллайди. Шу нуқтаи назардан қараганда, мазкур кўлланма нафақат талабалар учун, балки бадиий таҳлил муаммолари билан қизиқувчи ҳар бир тадқиқотчи учун ҳам муҳим амалий аҳамиятга эгадир.

Олимнинг «Мустақиллик даври ўзбек шеърияти» номли китобидаги бир қатор мақолаларда ҳам мустақиллик даври адабиётига хос томайиллар хусусида фикр юритилади. Муаллиф Асқад Мухтор, Абдулла Орипов, Абдулла Шер каби шоирлар ижоди таҳлили орқали шеъриятдаги фалсафийликнинг чуқурлашуви, одам ва олам муносабатларидаги янги ёндашувлар юзага келаётганини урғулайди. А.Ориповнинг “Ҳаж дафтари” тадқиқи орқали шеъриятида юз очаётган диний-маърифий мотивлар, шоир ижодидаги шайтон образининг янги талқинлари билан танишамиз.

Олимнинг атоқли шоир Рауф Парфи ижодига бағишланган таҳлилларида бадиий маҳорат масалалари етакчилик қилади. Китобдаги «Иймон асри (Рауф Парфи шеърияти ва моҳиятига бир назар)», «Бадиий дид ва эстетик савия» номли мақолаларда Рауф Парфи шеъриятининг ўзига хос поэтик кирраларини таҳлил қиларкан, мунаққид истиқлол даври ўзбек шеъриятининг янгиланиш тамойилларига янгича танқидий тафаккур билан ёндашади. «Рауф Парфи XX аср ўзбек поэзиясида фикр билан кечинманинг синтезини бадиий санъат даражасига кўтарган соф туйғунинг табиий оқимини, қабарик мажозий ифодасини омухталаштирган бетакрор услуб яратди. Бу – XX аср ўрталаридан эътиборан XXI аср ўзбек шеърияти тараққиётида алоҳида йўналиш касб этди. Мустақил бадиий идрок ва ифода маданияти сифатида шаклланди»³, деб ёзади Н. Раҳимжонов.

Муаллиф китобида ўтган аср охири ва XXI аср бошлари истиқлол даври шеъриятида рўй берган бадиий-эстетик янгиланишлар бадиият ҳақидаги қарашларни, умуман, ижтимоий-сиёсий оламга хос стереотипларни, қолипга айланиб қолган қоидаларни синдириш эвазига юзага чиққанини таъкидлайди. Шеърият борасидаги тушунча ва тасаввурларнинг қолоқлиги, эстетик мезонларнинг жўнлашиб кетгани тубдан янгиланаётган адабий жанрларни, шеърий санъатларни, дадил бадиий тажрибаларининг вақтида ўз муносиб баҳосини олмаганини уқтиради.

Мунаққид А. Мухтор, А. Орипов, Э. Воҳидов, С. Саййид сингари бир қатор атоқли ва таниқли ижодкорларнинг ижоди, конкрет асрлари таҳлили мисолида сўнгги давр шеъриятидаги сифат ўзгаришларни кашф этишга ҳаракат қилади. Хусусан, Рауф Парфи ижодини унинг шахсияти билан бир бутунликда текширади. Мунаққид фикрича, Рауф Парфи - сир шоирдир. Унинг

³Раҳимжонов Н. «Мустақиллик даври ўзбек шеърияти» - Т.: «Фан». 2007- Б.96.

шеърятининг зоҳирий томонларинигина талқин этиш мумкин, лекин ботиний маъно-мазмунни кашф этиш ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Шоир шеърларининг салмоғини белгилаб турган энг муҳим жиҳат – шахс эрки, ватан ёди, бутун туркий дунёнинг бирлиги каби мавзулардир.

Шоир ушбу мавзуларнинг шеърий талқинида фақат рост сўзлайди, мажоз воситасида ҳақиқатни кўйлайди. Нўмон Раҳимжонов шоир эстетик тамойилларини белгиларкан, унинг шеърлятидаги ростгўйлик моҳияти турли хил рамзий образлар, поэтик тимсоллар, метафорик бирикмалар орқали ифодаланганлигини, бадий сўзнинг маърифий-эстетик қиммати руҳни покловчи ижтимоий-фалсафий категориялар даражасигача кўтарганлигини «Дилимда бир сўз бор эди» сатри билан бошланувчи шеъри таҳлили орқали кўрсатиб беради.

Мунаққид фикрича, Р.Парфи эстетик қарашларининг илдизлари Шарқ ва Ғарб бадииятининг мумтоз намуналаридан сув ичади. Шу боисдан ҳам, унинг шеърларида ҳақ ва ҳақиқат кўйланади, ёлғонга қарши исён руҳи етакчи тамойил даражасига кўтарилади.

Р.Парфи шеърлятида ватан туйғуси, Турон, Туркистон мавзуси турли хил поэтик тимсоллар, рамзлар орқали ифодаланганлигини мунаққид кўйидагича шарҳлайди: «Шоирнинг кўнглини, ижодини билмоқчи бўлсанг, унинг она юртини бориб кўр, деган ҳикмат бор. Шоирнинг ватани бу унинг сеҳрли, пурҳикмат маъноларни ўзига сингдирган сирли қиёфалар дунёси. Р. Парфи лирикасидаги Сўз, Кўз, Қушча, Булоқ, Дарахт, Чироқ, Хаёл, Нур сингари образлар тағдор, пурмаъно мазмун ифодалашига кўра тимсолга айланаётир. Улар Туронзамин, Туркистон халқларининг тарихий ҳаёти саҳифаларини суратлантиради. Туркий халқлар тақдиридаги фожиали воқеалар моҳиятини акс эттиради. Миллат тақдирида ўчмас из қолдирган ва айни кейинги юз йилликларда мудраган жўмардлик, жангарилик, қаҳрамонлик руҳини қайта тирилтириш, оёққа кўйиш, фаолликка даъват Р.Парфининг Турон-Туркистон мавзусидаги шеърларининг етакчи хусусиятларидан биридир»⁴.

Биз бу ўринда олимнинг Р.Парфи шеърляти талқини билан боғлиқ кузатишларига кенгроқ тўхталганимизнинг боиси шундаки, ушбу кузатишларда, биринчидан, бу новатор шоир ижоди собиқ шўро даврида ноўрин танқидларга учрагани, шеърлари ўз вақтида муносиб баҳосини олмаганига эътибор қаратилади. Иккинчидан, Р. Парфи ижоди замонавий ўзбек поэзиясида янги йўналишни бошлаб берди. Шоир ўзининг дадил ижодий тажрибалари билан ҳам шакл ва мазмун жиҳатидан шеърлятнинг тубдан

⁴ Раҳимжонов Н. «Мустақиллик даври ўзбек шеърляти» - Т.: «Фан». 2007- Б.

янгилашига улкан хисса қўшди. Унинг ижодий тажрибалари ўзбек шеъриятининг кейинги авлодини жиддий изланишларга илҳомлантирди. Қолаверса, Р.Парфи ижоди таҳлили ва талқини жараёнида олимларимиз ҳам ўзининг янгича таҳлил усулларини «синовдан» ўтказди, ўзгаришларга юз бурган танқидий тафаккур ўзининг янгича таҳлил принциплари намоён эта борди.

Таниқли олим Нўъмон Раҳимжонов илмий мероси бунинг яққол далилидир.